сĕрех аяккалла сиретчĕ. Çак ĕçре те унăн теменле поэзи сисĕмĕ пурччĕ. «Поэт кирек ăçта ситсен те поэтах», теттĕм вара эпĕ хам ăшăмра.

Çапах та Тукташăн чăн-чăн таланчĕ юрăра.

Акă пирĕн халăх артисчĕ Мефодий Денисов «Хĕл илемĕ» юрра юрлать.

Вăш-вăш, вăш-вăш, ай, çил вĕрет,
Ќаш-каш, каш-каш вăрман
кашлать;
Шап-шур сухаллă хĕл мучи
Питрен-кусран, ай, хыпашлать.
Ух! Шеремет.

Юрă кĕввине А. Орлов-Шуçăм композитор хывнă. Эпир юрăçă хыççăн хамăр сисмесĕрех хĕллехи вăрмана кĕрсе каятпăр. Çил ачисем кĕртсем тăрăх сиккипе чупкаланине куратпăр, хăрăк тураттисене турта-турта хуçкаланине илтетпĕр. («Шарт! тутарассĕ».) Кунтах, авă, армак-чармак вата юман шухă çилпе тавлашать. «Чĕрик-чĕрик чĕриклетсе, аллисемпе сулкалашать. Ух! тет». Çак юрăра Тăван çĕршывăн тĕленмелле пейзажĕ те, халăх кулăшĕ те хитре пĕтĕçсе тăрассĕ. Ку юрра пĕрре итлесен, нихăçан та манмастăн. Итлекенсенчен нумайăшĕсем, тен, юрă сăмахĕсене кам çырнине те пĕлмеççĕ. Çапла вара поэт çырнă сăвă халăх сăвви пулса каять, халăх чĕринче ĕмĕрлĕхе юлать.

Мĕн тери хускатать пирĕн чĕрене тата «Шурă кăвакарчăн» юрă! (Музыки В. П. Воробьевăн). Малтанах вăл питĕ хурлăхлă пуçланать, кайрантарах вара юрă кĕвви çирĕпленнĕçемĕн çирĕпленсе пырать. Музыкçăсем калашле, минорпа пуçланать те мажорпа вĕçленет.

— Шурă-шурă шур аппасăм,
Ма салхуллă эс ларан?
Кусăнтан мерчен куççулĕ
Ирĕн-касăн юхтаран? —

чунтан асăрханса ыйтатпăр эпир салхуллă ларакан шур аппаран. Унăн савнă мăшăрĕ вăрçă хирĕнче пуç хунă иккен. Эпир, шур аппана йывăр самантра пулăшас тесе, çапла калатпăр:

— Çук, ан лар-ха, шур аппасăм,
Ан юхтар çут куççульне.
Çилçунат ут йĕнерле те
Тухса вĕç тăшман çине.

Паллах, хăшпĕр скептиксем калама пултарĕç: техника вăйлă аталаннă хальхи саманара тăшмана хирĕç çилçунатлă ута йĕнерлесе тухнипе çеç нимĕнех те тăвайман, тейĕç. Анчах юрă тупсăмĕ кунта мар. Юланут вăл — поэзири сăнар. Романтика. Поэт пире хăйĕн геройĕ вăрçа юланутпа тухса кайрĕ тесе каларĕ пулсан, эпир çакна пĕр иккĕленмесĕрех ĕненетпĕр. Çакăнта ĕнтĕ поэзин вăйĕ.

Çамрăксем валли çырнă юрату юррисем («Шур Атăлта», «Сар каччă», «Кам-ши, кам-ши?», «Шурă роза» тата ыттисем те) пирĕн лирикăллă музыкăра ахах та мерчен тĕпренчĕкĕсем пулса тăчĕç. Вĕсем тахçанах ĕнтĕ яш-кĕрĕмпе хĕрупраç чĕрине кĕрсе вырнаçнă.

Эпĕ хам Тукташпа пĕрле А. Н. Тогаев композитор валли икĕ юрă сăмахĕсене çырса пăхнă («Тĕлпулу юрри», «Çамрăксен ташши»). Илья Семеновичпа ĕçлеме яланах питĕ кăмăллăччĕ, çăмăлччĕ. Эпĕ пĕр сăвă йĕрки е рифма тупнă çĕре вăл виç-тăватă сăвă йĕркипе виç-тăватă рифма тупса паратчĕ. Унăн кашни сăмахĕнчех халăх кулăшĕн ăшă хĕлхемĕ йăлкăшса тăратчĕ.

Паллах, И. С. Тукташ пултарулăхĕн чи пысăк çĕнтерĕвĕ вăл — «Тăван çĕршыв» юрă (музыки Г. С. Лебедевăн). Çак юрă 1950 çулхине Мускаврă, чăваш литературипе искусствин касĕсене иттернĕ вăхăтра, пирĕн тăван Чăваш республикин гимнĕ пек янрарĕ. Çав юрăпа паян та эпир концертсене е пуçлатпăр, е вĕçлетпĕр.

Сурхи тĕнче вăраннă чух,
Хавасла кун шăраннă чух
Чун саванать, чĕре сикет,
Çĕршывăм çинчен юрлас килет.
Тăван çĕршыв, Тăван çĕршыв,
Асран кайми юратнă çĕршыв!
Тăван çĕршыв, Тăван çĕршыв,
Никам çĕнми мухтавлă çĕршыв!

Пĕтĕм халăхпа юрлатпăр эпир çак юрра, асран кайми Тукташ та пирĕнпе пĕрлех юрлать.

Аркадий ЭСХЕЛЬ.

Чăвашран тухнă чаплă ученăй

Историре вăл Хĕвелтухăçри çĕршывсене тĕпченипе чапа тухса юлнă. Çав ученăйăн Вăтам Ази, Монголи тата Китай историйĕпе этнографийĕ, экономики çинчен çырнă хаклăран та хаклă кĕнекисене пахалăх енĕпе Хĕвеланăç Европăри ун чухнехи ученăйсен пĕр кĕнеки те çитеймест,— акă еплерех сыраççĕ энциклопедисемпе монографисенче Никита Яковлевич Бичурин (Иакинф) çинчен.

Кăçалхи августăн 29-мĕшĕнче пирĕн чаплă ентеш Н. Я. Бичурин çуралнăранпа 190 çул тултарчĕ. Вăл 1777 çулта Шемшер ялĕнче çуралнă, ача чухне Шупашкар уездĕнчи Бичурино (Шĕнерпуç) ялĕнче пурăннă, пупра ĕçленĕ ашшĕ хистенипе 1799 çулта Хусанти духовнăй семинаринчен вĕренсе тухнă. 1807 çулта вăл Китая Пекинри духовнăй мисси начальникĕ туса ярассĕ. Кунта 13 çул пурăнса, вăл китай, монгол тата тибет чĕлхисене питĕ лайăх вĕренсе çитет те çав чĕлхесемпе çырнă произведенисене вырăсла куçарать çеç мар, вĕсен словарĕсене те тăвать. Тĕслĕхрен, Н. Я. Бичурин тунă чи малтанхи китайла-вырăсла словаре 12 пин сăмах кĕнĕ. Çавăн пекех вăл тăватă томлă манчжурла-китайла, вырăсла-китайла словарьсене те питĕ ăста йĕркеленĕ. Н. Я. Бичурин мĕнпурĕ 16 пысăк монографипе ытти тĕпчев ĕçĕсем нумай пичетлесе кăларнă.

Кăçал эпир Н. Я. Бичурин хăйĕн специальноçĕпе сыхăннă кĕнекесем çеç мар, ун чухнехи вăхăтра питĕ сайра тĕл пулнă медицина кĕнекисене те вырăсла куçарнине шыраса тупрăмăр. Вĕсем — «Трактаты о привитии оспы», «Судебная медицина» кĕнекесем.

Мĕншĕн шăпах çав кĕнекесене куçарнă-ха Н. Я. Бичурин?

Чечче çинчен çырнă чи малтанхи кĕнеке Китайра пичетленсе тухнă. Чечче чирĕ хăй вара Китайпа Индире пирĕн эрăччен виçĕ пин çул маларах вăйлă сарăлнă пулнă. Çав чире пула ун чухне халăх питĕ йышлă вилнĕ.

Китайпа Индирен чечче ытти çĕршывсене куçать. XVIII ĕмĕрте вăл уйрăмах Англире хытă ашкăрать. Каярахпа чечче Европăн мĕнпур çĕршывсенче, унтан Раççейре те сарăлать. Упранма «хул касас» меслете шыраса тупиччене çав инкеклĕ чир çĕр чăмăрĕ тăрăх çапла тискеррĕн куçса çÿренĕ.

Н. Я. Бичурин мĕншĕн шăпах çак кĕнекене куçарнин сăлтавне, çапла вара, шыраса тăма та кирлĕ мар. Чăн-чăн гуманист, епле пулин те вăл халăха инкекрен çăласшăн тăрăшнă.

Раççее Н. Я. Бичурин 1822 çулта таврăнать. Унăн ячĕ Петербургпа питĕ тачă сыхăннă. Кунта вăл хăшпĕр ученăй степеньсемпе званисем илет, 1828 çулхи декабрĕн 17-мĕшĕнче вара ăна Раççейри

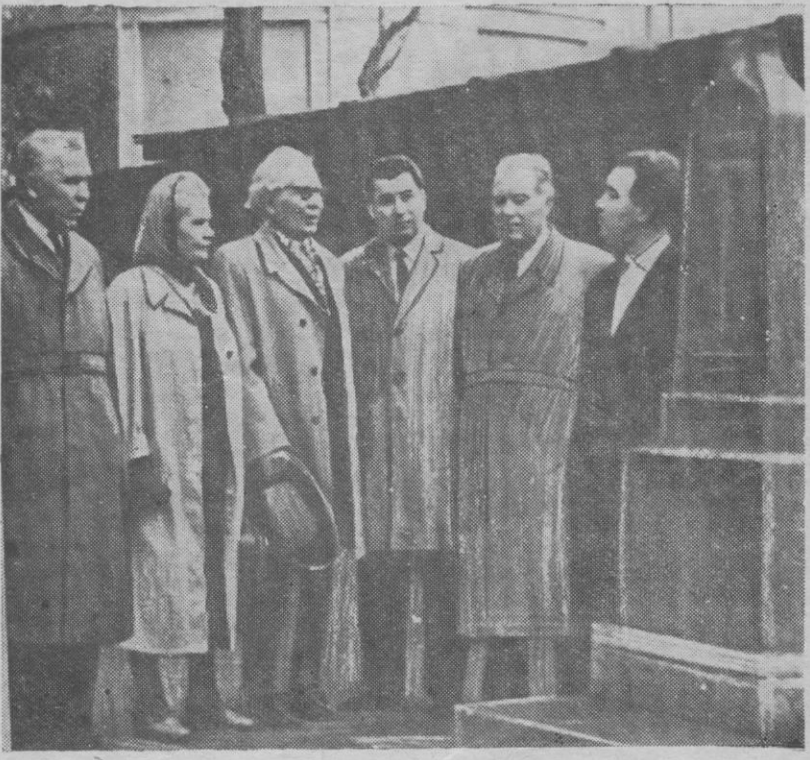

Пирĕн ентешсем Н. Я. Бичурин палăкĕ умĕнче (сылтăмран сулахаялла): медицина наукисен кандидачĕ М. К. Микушкин, биологи наукисен кандидачĕ В. Д. Дмитриев, ялхуçалăх наукисен кандидачĕ И. Д. Дмитриев, чăвашсен вата солисчĕ (85 çулта) И. В. Васильев, унăн арăмĕ Л. И. Васильева, техника наукисен кандидачĕ С. А. Алексеев.

наукăсен Академийĕн член-корреспондентне суйлаççĕ. Ун хыççăн Н. Я. Бичурин урăх çĕршывсенчи чылай наукăлла обществăсен членĕ пулса тăрать, Демидов премине илет. Никита Яковлевич вырăс культурин прогрессивлă нумай деятелĕсемпе—И. А. Крыловпа, Карл Брюлловпа, А. С. Пушкинпа тата ыттисемпе те сывăх паллашнине пĕлетпĕр эпир. Уйрăмах вăл А. С. Пушкинпа туслă пулнă, ăна хăйĕн кĕнекисене парнеленĕ. «Описание Тибета» кĕнекине парнеленĕ чухне титул листи çине ученăй, сăмахран, акă мĕнле çырса хунă: «Милостивому государю моему Александру Сергеевичу Пушкину от переводчика в знак истинного уважения. Апреля 26.1828 г. Переводчик Иакинф Бичурин». Çавăн пекех 1829 çулта вăл А. С. Пушкина «Сань-Цзы-Цзин» (Троесловие), «Энциклопедия XII века» кĕнекесем парнелет, вĕсем çине «Александру Сергеевичу от переводчика» тесе автограф çырать.

Икĕ тус Петербургра тăтăшах тĕл пулнă, тĕрлĕ кĕнекесем пирки ларса калаçнă. Хăйĕн пĕр произведенийĕнче А. С. Пушкин та Н. Я. Бичурин ятне асăнать.

Н. Я. Бичурин шухăшпа декабристсем майлă пулнине, хăйĕн ĕçĕсенче яланах прогрессивлă идейăсем каланине эпир ĕнтĕ пурте пĕлетпĕр. Историксем ун çинчен сахал мар çырнă. Вĕсенчен пĕри акă мĕн палăртать: Иакинф-атте крепостной хресченсене питĕ шелленĕ, вĕсене хÿтĕленĕ; кама та пулин «айăпа кĕнĕшĕн» салтака тытса панине е тĕрмене хупнине пĕлсен, чунтан пăшăрханнă, ниçта кайса кĕрейми тарăхнă. Акă мĕншĕн ĕнтĕ реакциллĕ ученăйсем ун çинчен «ряса тăхăннă ирĕк шухăшлă çын», «турра ĕненмен Иакинф-атте» тесе çырнă.

Н. Я. Бичурин манах пулнă (Иакинф-атте ятне вăл манаха тухсан илнĕ), анчах хăй, апла пулин те, турра ĕненмен *). Çавна пулах ăна вĕссĕр е Китай, е Çĕпĕр, е Валаам мăнастырĕсем тăрăх «юсанма» сĕтĕрнĕ. Кайран ученăй-манаха «ирĕк шухăшлă» пулнăшăн, манах службине тытса пыманшăн патша Петербургри Александровски лавр келйине хупса лартать. Çакăнта вара вăл, манаçа тухнăскер, хăр-пĕччене юлнăскер, 1853 çулхи майăн 11-мĕшĕнче ирхине 5 сехетре вилсе каять.

Бичурина сывăх пĕлнĕ ученăйсем ун çинчен питĕ ăшă сăмахсемпе çырса хăварнă. Вăл талантлă çеç мар, хăюллă, ыра кăмăллă, ăшă чунлă çын пулнине палăртнă.

Н. Я. Бичурина Александровски лаврта пытарнă. Унăн хĕрлĕ мрамортан тунă палăкĕ паян кун та чиперех ларать. Ун çине çÿлте «Бичурин (Иакинф)» тесе çырнă, аялта хăçан çуралнипе вилнине палăртнă. Варринче китайла çырнă: «Хăйне чапа кăларнă историллĕ ĕçĕсене вăл ĕмĕрĕ тăршшĕпех чунтан тăрăшса çырса пурăннă».

Çавнашкал çын пулнă Н. Я. Бичурин — ун чухнех Раççейре çеç мар, ытти нумай çĕршывсенче те чапа тухнă чăваш çынни. Паян кун, ĕмĕр ытла иртнĕ пулин те, чăваш историкĕсем çеç мар, ытти халăх историкĕсем те унăн наукăлла ĕçĕсене, пурнăçне çине тăрсах малалла тĕпчеççĕ. Нумай пулмасть Ленинград профессорĕсем Л. Н. Гумилевпа М. Ф. Хван, Н. Я. Бичурин çинчен 45,5 пичет листи хулăнăшлă «Собрание сведений по исторической географии Востočной и Средней Азии» ятлă пысăк кĕнеке пичетлесе кăларчĕç. Ленинградри хула Совечĕ пĕр-пĕр урам ятне улăштарнă е çĕнĕ урама ят панă чух Н. Я. Бичурин хушаматне асра тытсах тăрасси çинчен пĕлтерчĕ. Шел, Шупашкарта çеç ун ячĕпе хисепленекен урам ку таранччен те çук.

МĔТРИ ВАÇЛЕЙЕ

*) Кун çинчен тĕплĕнрех В. Д. Дмитриевăн «Ăс-тăн тĕне хирĕç» брошюринче вулама пулать.